

К. В. Дюкар

*Харківський національний університет міського господарства
імені О. М. Бекетова*

Неузуальні іменники-деривати в ліриці Т. Мельничука (особливості структури й семантики)

Дюкар К. В. Неузуальні іменники-деривати в ліриці Т. Мельничука (особливості структури й семантики). У статті досліджено структурно-семантичні особливості окремих оказіональних суфіксальних іменників-дериватів у мовотворчості Т. Мельничука. Виявлено й описано найпоширеніші відхилення від узуальних канонів в авторському дериваційному процесі. Розглянуто множинність комбінацій оказіонального поєднання твірної бази й форманта в межах однієї словотвірної моделі. Проаналізовано явище черезкрокової деривації та появи лакун у словотвірних ланцюжках. Висвітлено вплив контексту на встановлення напрямку похідності.

Ключові слова: *неологізм, оказіоналізм, норма, структурно-семантичне відхилення, словотвірна модель, узуальна/неузуальна деривація.*

Дюкар Е. В. Неузуальные существительные-дериваты в поэзии Т. Мельничука (особенности структуры и семантики). В статье исследованы структурно-семантические особенности окказиональных субстантивов в словотворчестве Т. Мельничука. Определены и описаны распространенные отклонения от узуальных канонів в авторском деривационном процессе. Рассмотрена множественность комбинаций окказионального сочетания образующей основы и деривационного форманта в рамках одной словообразовательной модели. Проанализировано явление черезшаговой деривации и появления лакун в словообразовательных цепочках. Освещен вопрос влияния контекста на установление направления производности.

Ключевые слова: *неологизм, окказионализм, норма, структурно-семантическое отклонение, словообразовательная модель, узуальная/неузуальная деривация.*

Dukar K. V. Occasional nouns-derivatives in poetry of T. Melnychuk (the structure and semantics especially). The article analyzes the structural and semantic features of some occasional substantives in poetry of T. Melnychuk. The most common deviations from the usual norms of authoric derivative process are investigated and described. Attention is paid to the multiplicity of combinations of occasional incorporation of the base and derivational morphemes within a word-building model. The phenomenon of through stepper word formation and occurrence of gaps in derivational chains is studied. The influence of context on the establishment of derivation areas, as well as the variability of motivation derived words is considered.

Key words: *neologism, occasionalism, norm, structural and semantic deviation, derivational model, usual / unusual derivation.*

Різні аспекти індивідуально-авторського словотворення завжди привертала увагу мовознавців. Останнім часом простежується тенденція до вивчення структурно-семантичних особливостей неологізмів, зокрема оказіоналізмів, у художній літературі. Специфіку неузуальних інновацій у творах майстрів пера із різних боків розглядають Л. Пашко, Л. Гливінська, А. Приймак, О. Жижома, В. Герман, В. Калашник та інші науковці. Незважаючи на високий ступінь розробленості питань, пов'язаних із новаціями в поетичних текстах, оказіональні іменники-деривати у словотворчості Т. Мельничука окремо не аналізувалися, що зумовлює актуальність нашої роботи. Мета — з'ясувати структурно-семантичні особливості оказіональних субс-

тантивів, які вживаються в поетичній мові Т. Мельничука. Предмет розгляду становлять неузуальні утворення. Об'єкт аналізу — семантика і структура оказіональних похідних. Основну джерельну базу склали «Поезії» у трьох томах Т. Мельничука.

Поетичний текст органічно контамінує логічний та емоційно-чуттєвий способи пізнання дійсності, не є винятком і лірика Т. Мельничука, який за допомогою дериваційних засобів та моделей української мови створює художньо переконливі образи, надає певним явищам дійсності влучних оцінок. Як свідчить проведений аналіз, найбільшу групу оказіоналізмів у поезіях Т. Мельничука становлять субстантивні неодеривати з абстрактним значенням, утворені шляхом суфіксації.

Так, фіксуємо надзвичайну продуктивність дериваційної моделі із суфіксом *-інь*: *макітрінь*, *місяцінь*, *хвостінь*, *журботінь*, *морозінь*, *чужінь* тощо. В узусі іменники цієї моделі є відприкметниковими похідними з семантикою простору: *височінь* ← *високий*, *глибочінь* ← *глибокий*, *широчінь* ← *широкий*. Натомість у поета твірними здебільшого виступають непохідні іменникові чи девербативні, рідше похідні субстантивні основи: *місяцінь* ← *місяць*, *березінь* ← *береза*, *журботінь* ← *журбота*, *дрімотінь* ← *дрімота*, *терпінь* ← *терпіти*. Оказіональність у цьому випадку досягається неканонічним поєднанням твірної бази й афікса. Із огляду на те, що письменник пропонує надзвичайно широкий спектр утворень з *-інь*, доцільно виокремити та розглянути низку найпродуктивніших словотвірних типів із цим афіксом.

Перший і найпоширеніший тип — це відіменникові субстантиви на кшталт *водогрінь*, *морозінь*, *місяцінь*, *хвостінь*, у яких значення абстрактності має високий рівень. Звертаємо увагу на транспозицію в лексикограматичній категорії «конкретне — абстрактне» у процесі деривації, спричинену приєднанням до твірної бази на позначення конкретного поняття посткореневого афікса із загальним словотвірним значенням абстрактності: *морозінь* (абстр.) ← *мороз* (конкр.), *хвостінь* (абстр.) ← *хвіст* (конкр.), *місяцінь* (абстр.) ← *місяць* (конкр.). Нетиповість мотивувального для цього словотвірного типу дає підстави вважати такі трансфери супровідними виявами okazіональності на семантикограматичному рівні. Окрім того, інновації мають високий рівень абстрактності значення, затемнену семантику й відзначаються інтерпретаційною складністю. Це можна пояснити приєднанням до твірних основ на позначення конкретних понять афікса із загальною дериваційною семантикою абстрактності, що після лексикограматичної транспозиції похідних спричиняє труднощі у співвіднесенні новації з будь-якими явищами об'єктивної дійсності, вимагаючи залучення до процесу потрактування новації образноасоціативного мислення.

Другий тип становлять одиниці на зразок *журботінь*, *дрімотінь*, які мають менш затемнену семантику й дещо вищий (порівняно з похідними першого типу) рівень абстрактності. Цікаво, що останній приклад мотивується іменником, який у словниках маркований як розмовне слово. Безперечно, відносити цей факт до виявів okazіональності неправомірно, однак зафіксувати необхідно, оскі-

льки він безпосередньо впливає на семантичне навантаження й пов'язані з цим особливості функціонування в контексті. Оказіональність інновацій, насамперед, зумовлюється порушеннями норм сполучуваності твірної основи й форманта (приєднання афікса до іменникової бази замість передбаченої узусом прикметникової).

До третього типу okazіоналізмів словотвірної моделі з суфіксом *-інь* належать поодинокі похідні назв осіб на кшталт *чужінь*. Цей неологізм, до речі, має узуальні дублети *чужинець*, *чужак*, від яких відрізняється затемненістю значення. Походить інновація від субстантивованого прикметника *чужий*. Формальні показники засвідчують відповідність нормативній моделі, а семантико-синтаксичні — указують на те, що мотиватор перейшов із прикметника в іменник, а потім, поєднавшись із афіксом і вийшовши при цьому за межі дериваційного канону, утворив okazіоналізм *чужінь*. Із цього випливає, що такі неодеривати відзначаються чи не найнижчим ступенем абстрагованості значення. Окрім того, поза контекстом *чужінь* можна потрактувати як *чужину*, тобто антонімічне поняття до слова «батьківщина», однак рядки з вірша Т. Мельничука свідчать про те, що йдеться саме про особу: «Гойда-айя, гойдалюлю, / То твій тато, то не **чужінь**... / Твоя мама, як зозуля, / А твій ненько — клоччя кузьіль» [3: 215]. Констатуємо не лише доволі цікаве з погляду «конфронтації» форми та змісту порушення норм сполучуваності твірної бази й афікса, а й набуття останнім невластивого для нього словотвірного значення особи за походженням чи місцеперебуванням.

Із формантом *-ість* у віршах Т. Мельничука функціонують здебільшого узуальні одиниці (*зимність*, *осінність*, *удовиність*), що не мають відхилень від словотвірних норм, хоча трапляються й окремі приклади okazіоналізмів на зразок *зависть* із трансформованим відповідником суфікса *-ість*. Для цих неодериватів властивою є структурна та смислова складність. Остання виявляється в тому, що поза контекстом похідне помилково можна потрактувати як діалектний варіант слова «зздрість». Ідеться, однак, про заметіль: «...і не страшна нам буде сніжна **зависть** / січнева не злякає заволока / і пустить Україна скіфську зав'язь / таких, як ми скіф'яток волооких» [4: 239–240]. Словосполучення «сніжна зависть», без сумніву, є метафоричним осмисленням понять «метелиця», «хуртовина», «сильний вітер зі снігом». Із одного боку, припускаємо, що *зависть* постає на базі образної аналогії: під дією вітру сніг кружляє, утворю-

ючи завитки. Із другого, – не відкидаємо можливості того, що під неологізмом автор має на увазі подібні до виття звуки, властиві явищам природи (виття вітру, завивання метелиці). Крім того, поетичні твори — це, насамперед, художнє осмислення дійсності, у якому органічно сполучаються образно-візуальні, звукові, органолептичні характеристики явищ. Зважаючи на це, одиниця *зависть* може становити елемент так званого прийому синестезії, який передбачає поєднання в одному тропі різних асоціацій, пов'язаних із природною здатністю людини переживати й синтезувати враження, одержані від кількох органів чуття. Оскільки нами з'ясовано, що okazіоналізм на образно-асоціативному рівні пов'язаний із процесом завивання (й у значенні «закручувати», й у значенні «утворювати звуки»), то припускаємо такий напрямок похідності: *зависть* ← *завивати*. Фіксуємо okazіональне поєднання дієслівної твірної бази з *-исть*, який в узусі бере участь у творенні відприкметникових похідних.

Словотворчість Т. Мельничука відзначається також розмаїтістю залучених до процесу деривації модифікаційних афіксів. Okazіональних аугментативів і пейоративів у його ліриці нам зафіксувати не вдалося, натомість демінутивні й гіпокористичні похідні становлять надзвичайно великий і складний зі структурно-семантичного погляду шар неологізмів. Неузвалізми здебільшого утворюються від субстантивів шляхом приєднання таких суфіксів: *-ат-*: *калинята* (лише у формі множини); *-очк-*: *яблучаточка*; *-оньк-*: *змєрзлонька*; *-енят-*: *сатаненята*, *скібенята*, *любенята*, *ноченята*, *сонценята*; *-енятк-*: *сонценятко*, *горенятко*. Для більшості наведених слів властивими є різні порушення структурно-семантичних норм узувальної деривації, з-поміж яких найпоширенішим є творення номенів на позначення неістот за моделлю постпозиційної афіксації основ — назв істот. Зауважимо, однак, що в сучасній українській мові наявні окремі приклади на зразок *дверцята*, *коліщата*, мотивувальні яких називають неістот. Обстоюючи думку про те, що новація *калинята* належить до okazіоналізмів, говоримо, що її словотвірна семантика тяжіє до загальнономовних похідних — назв істот, які через метафоризацію значення в контексті набувають формальних показників істоти: «*До веселиків, гей, до веселиків, / Ще заплачеш, маро, в ярузі. / У ночвах моїх, наче діти, веселики, / І калина моя з калинятами — в лузі*» [3: 147]. Ідеться про пагони або зарості калини, що ростуть поряд із

великим деревом, які автор зменшено-пестливо називає дітьми калини.

Одиниця *яблучаточка* також є okazіональною внаслідок порушення норм сполучуваності твірної основи на позначення неістоти та форманта, що здебільшого, як зазначали вище, приєднується до назв істот. Оскільки мотивувальне відсутнє в літературній мові, то словотвірний ланцюжок містить лакуну. Фіксуємо так зване черезкрокове словотворення: (*яблучаточка* ← *яблучата* ← *яблуко*), що свідчить про відхилення від дериваційних канонів української мови. Про okazіональність черезкрокової деривації говоримо з позицій традиційного розуміння словотвірної норми, оскільки згідно з концепціями окремих дериватологів (А. Нелюба [6]) вищезгадане явище не є порушенням словотвірного канону.

Спорадично залучає до дериваційного процесу Т. Мельничук і афікси, що в узусі беруть участь у творенні похідних на позначення осіб: *-ар*: *сончар*; *-ич*: *фіолетич*, *лелич*; *-енк(о)*: *сніженко*. Непідробну цікавість низкою семантичних відхилень від норм словотворення літературної мови викликає похідне *сончар*. Із формального погляду цей іменник не підпадає під визначення okazіоналізму, оскільки його мотивувальним є субстантив *сонце*, як і в загальнономовних похідних на зразок *шахтар*, *килимар* (*шахтар* ← *шахта*, *килимар* ← *килим*). Семантика, однак, уможливає кваліфікацію неодеривата як неузвалізму на тих підставах, що в узусі з формантом *-ар* утворюються номені на позначення людей за родом діяльності, фахом (*килимар* — той, хто робить килими, а *шахтар* — робітник шахти), тоді як *сончар* не має вказівки на знаряддя або об'єкт спрямування діяльності. Ідеться про алогічність мотиваційних зв'язків між мотиватором і мотиватом.

Із формантом *-ич* в узусі творяться відтопінні назви осіб за територіальною або національною ознакою, а також відсубстантивні похідні на позначення осіб (переважно сина) за соціальним статусом батька: *русич* ← *Русь*, *княжич* ← *князь*, *гетьманич* ← *гетьман*. У Т. Мельничука за цією словотвірною моделлю утворюються новації *фіолетич* і *лелич*. Семантика першої одиниці не пов'язана з номінацією особи, оскільки неолексема позначає квітку: «*розмарин розмарин / фіолетич / йому й глиняний горищик / як степ*» [5: 270]. Додаючи афікс *-ич*, уважаємо, автор прагне надати предмету не просто властивостей істоти, а метафоризувати похідне. Відповідно, говоримо про okazіональність деривації внаслідок невідповідності семантики мотиватора й мотивата обра-

ній словотвірній моделі. Неузуралізм *лелич* позначає істоту, однак становить назву птаха чоловічої статі, на якого хоче перетворитися ліричний герой: «Чому не *лелич* я? / Якби був ним — / Усі б світи злітав. / Мороз у горах — втік би до весни / На чужий став» [3: 211]. Із огляду на це говоримо про структурно-семантичні відхилення від узуального канону.

Малопродуктивним у словотворчості Т. Мельничука виявився префіксальний спосіб творення новацій. Фіксуємо лише окремі приклади похідних на зразок *трисмерть*, *півкрильця*, *праруки*, які відзначаються низкою особливостей на лексико-граматичному рівні. Так, одиниця *трисмерть* під час деривації набула семи множинності завдяки префіксу *три-*, однак лексичне значення мотивувального вказує на неможливість кількісного оцінювання, оскільки смерть як припинення життєдіяльності та загибель є апріорно неповторюваним процесом. Отже, ідеться про порушення норм сполучуваності твірної бази й форманта.

Інновація *півкрильця* цікава приєднанням афікса з семантикою виміру або можливості поділу до зменшено-пестливої форми *крильця*, що не властиво системі нормативного словотвору. Окрім того, у контексті okazіоналізму входить до складу метафори, позначаючи уявну половину змаху пташиного крила, яка відділяє ліричного героя від свободи: «За листям лист, а очі — в горювання, / а я ж од воленьки — на *півкрильця*...» [4:239–240]. Ідеться про контекстуальну транспозицію похідного в межах лексико-граматичної категорії «конкретне — абстрактне», отже префікс увиразнює сему зменшеності в неолексемі, привнесу суфіксом *-це(е)* на попередньому дериваційному кроці, утрачаючи семантику поділу й набуваючи значення інтенсивності ознаки.

Okazіоналізм *праруки* також відзначається низкою порушень норм узусу, зокрема на лексико-граматичному рівні. Мова йде про те, що в нормативному словотворенні префікс *пра-* бере участь у деривації одиниць на позначення певного ступеня спорідненості чи давності: *прадід*, *пращур*, *прамова* тощо. Отже, приєднання цього афікса до лексеми — назви частини тіла людини, не можливе без виходу на okazіональний рівень.

У межах іменникового словотворення фіксуємо значну кількість дериватів, утворених шляхом складної суфіксації: *біговітринь*, *брунькокрилля*, *світоцвіт*, *калінопад*, *косоросінь* тощо. Зважаючи на те, що Т. Мельничук пропонує надзвичайно широкий спектр суфікса-

льних композитів, розглянемо низку найпродуктивніших типів у межах цих похідних.

До першого — зараховуємо мотивати на зразок *світовид*, *калінопад*, *росоцвіт*, *траводзвін*, *кроноріст* і подібні, особливістю яких є семантична непоєднуваність компонентів. Ідеться про те, що, із одного боку, словотвірна модель формально зберігає узуальний напрямок похідності, за яким шляхом сполучення дієслова із залежним іменником утворюються субстантиви чоловічого роду: *китолов*, *сталевар*, *криголам*, *водоспуск*, *газомір* тощо. Із другого, — у нормативному словотворі похідні — назви осіб за родом занять чи певними нахилами, рисами вдачі, назви предметів, знарядь праці, приладів, утворюються шляхом поєднання вербативів із субстантивами з об'єктним зв'язком. Т. Мельничук, зі свого боку, утворює новації на базі координаційного зв'язку переважно неперехідних дієслів та іменників: *калінопад* ← *калина падає*, *росоцвіт* ← *роса цвіте*, *траводзвін* ← *трава дзвенить*, *кроноріст* ← *крона росте* тощо. Окрім того, наведені лексеми мають абстрактне значення, отже, маємо підстави говорити про okazіональність зазначених неолексем.

Другий тип становлять інновації на кшталт *біговітринь*, *росокосінь*, *косоросінь* тощо. Зазначимо, що порівняно із проаналізованими вище похідними ці одиниці мають більш затемнену семантику й потребують залучення контексту з метою уникнення помилкового трактування. Так, стверджувати, що okazіоналізми *росокосінь* і *косоросінь* мотивуються словами *роса* й *коса*, дають підстави такі рядки: «*медоноси вітрососи* / *вітер косять* / *русососі росососи* / *зайчик носить* / *росососінь* / *косоросінь* / *осінь* / *осінь*» [10:97]. Отже, на базі словотвірної аналогії для створення ефекту мовної гри Т. Мельничук продукує відіменникові композити, ускладнені суфіксом *-інь*, не залучуваним до процесу складної суфіксації в узусі. Зазначимо також, що в системі нормативного словотвору поєднання субстантивних твірних баз властиве здебільшого чистому основоскладанню: *лісо-степ*, *вівцебик*, *глинозем* тощо. Відповідно, фіксуємо вихід на okazіональний рівень словотворення.

Третій тип складають поодинокі суфіксальні композити на зразок *брунькокрилля*. Дериват утворений шляхом поєднання непохідних субстантивних твірних баз із суфіксом *-j(a)*: *брунькокрилля* ← *брунька* + *крило* + *-j(a)*, що порушує узуальний канон, за яким відбувається або чисте основоскладання (*лі-*

сосмуга, залізобетон), або афікс $-j(a)$ приєднується до дієслівної (рідше девербативної іменникової) і субстантивної основ (*землезрошення, хлібопостачання*). Фіксуємо okazionale поєднання іменникових твірних баз із формантом $-j(a)$.

Таким чином, помітними особливостями ідіостилію Т. Мельничука є надзвичайно багата палітра суфіксальних і складносуфіксальних дериватів, а також обмежене утворення похідних шляхом префіксації. Дериваційні процеси відзначаються не лише порушеннями на рівні лексико-граматичних категорій «істота — неістота» та «конкретне — абстрактне», а й окремих моделей (наявність лакун у словотвірних ланцюжках, черезкрокова деривація, приєднання кількох афіксів, дія семантико-словотвірної аналогії). Okazionalizmi характеризуються різноманітними порушеннями норм деривації, зокрема набут-

тям нехарактерних для окремих похідних значень збірності, назви особи тощо. Особливістю інновацій, без сумніву, є різний ступінь абстрактності семантики, продиктований авторськими вимогами до контексту. Інноваціям властива також полікомпонентність, тобто наявність в одному слові не лише двох афіксів, а й кількох коренів. Окрім того, неузуралізм відзначаються високим рівнем емоційно-експресивної забарвленості, особливою залежністю від контексту.

Отже, okazionalni суфіксальні субстантиви в поезіях Т. Мельничука становлять надзвичайно цікавий і складний матеріал для аналізу. Наша спроба дослідити структурно-семантичні особливості таких слів — лише окремий аспект вивчення, який наразі видається актуальним і перспективним напрямом у царині okazionalistiki, тому потребує подальшого розроблення.

Література

1. Колоїз Ж. В. Українська okazionalna деривація : монографія / Ж. В. Колоїз. — К. : Акцент, 2007. — 310 с.
2. Мазурик Д. В. Поетичні okazionalizmi : традиція і сучасність / Д. В. Мазурик // Культура слова. — К., 2000. — Вип. 55—56. — С. 45—51.
3. Мельничук Т. Ю. Поезії : у 3-х т. / Тарас Юрійович Мельничук. — Коломия : Вік, 2003. — Т. 1. — 254 с.
4. Мельничук Т. Ю. Поезії : у 3-х т. / Тарас Юрійович Мельничук. — Коломия : Вік, 2003. — Т. 2. — 255 с.
5. Мельничук Т. Ю. Поезії : у 3-х т. / Тарас Юрійович Мельничук. — Коломия : Вік, 2003. — Т. 3. — 496 с.
6. Нелюба А. М. Черезкрокове словотворення й інноваційні явища в українській мові (на зразках суфіксальних дериватів) [Електронний ресурс] / А. М. Нелюба // Вісник Дніпропетровського національного університету ім. Олеса Гончара. Серія : Мовознавство. — Дніпропетровськ, 2009. — Вип. 15. — Т. 1. — Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/Portal/Natural/Vdpu/Movozn/2011_17_1/article/5.pdf.
7. Плющ М. Я. Граматика української мови : у 2 ч. Ч. 1. Морфеміка. Словотвір. Морфологія : підручник / Марія Яківна Плющ. — К. : Вища шк., 2005. — 286 с.